

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej

Author: Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska

Citation style: Wężowicz-Ziółkowska Dobrosława. (2018). Koncepcja rasy we lwowskiej szkole typologicznej. "Przegląd Humanistyczny" (2018, nr 3, s. 23-35), doi 10.5604/01.3001.0012.7666

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska
(Uniwersytet Śląski)

KONCEPCJA RASY WE LWOWSKIEJ SZKOLE TYPOLOGICZNEJ

WPROWADZENIE. CZYNNIKI KLIMATOTWÓRCZE

Jeden z ojców-założycieli antropologii w Polsce, Jan Czekanowski, pisał o niej w 1962 roku:

Tak zwaną Polską Szkołę Antropologiczną stworzyli antropolodzy wykształceni w Zurichu przez Rudolfa Martina. W porządku chronologicznym byli to: Jan Czekanowski, Edward Loth, Stanisław Poniatowski i Michał Reicher. Specjalnością ich były dziedziny cieszące się zainteresowaniem na początku XX wieku; Loth [...] i Reicher [...] byli kontynuatorami szkoły anatomii porównawczej Carla Gegenbaura z Heidelbergu i sami zostali znakomitymi anatomami. Czekanowski i Poniatowski rozwinęli biometrię [...], a później, z przyczyn praktycznych zajmowali się sporo etnologią. [...] Czekanowski zaczął pracę w Muzeum Pruskim i już w sześć miesięcy później, w 1907 roku, został włączony do ekspedycji prowadzonej przez księcia Adolfa Fryderyka Meklemburskiego, w trakcie której przez dwa lata prowadził badania w Afryce Środkowej. Poniatowski [...] późniejszy profesor etnologii, został zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym w Majdanku w 1943 roku. Ci właśnie, którzy swoje doktoraty robili u Rudolfa Martina w Zurichu, byli pierwszym pokoleniem antropologów tworzących Polską Szkołę Antropologiczną¹.

Tę charakterystykę, nakreśloną ręką człowieka, którego wkład w instytucjonalne dzieje i podstawy metodologiczne polskiej antropologii jest nie do przecenienia, należy jednak uzupełnić. Przede wszystkim o sprostowanie, że spośród wyliczonych wyżej badaczy jedynie Czekanowski był w istocie uczniem Martina². Ponadto o informację, iż obok tzw. syntetycznej szkoły lwowskiej polską szkołę antropologiczną (w szerokim rozumieniu) w okresie międzywojennym budowała również warszawska szkoła morfologiczno-porównawcza, „etnograficzna” szkoła krakowska oraz poznański ośrodek stworzony przez Adama Wrzóska³. Ośrodek lwowski

¹ Jan Czekanowski, *The theoretical assumptions of Polish anthropology and the morphological facts*, „Current Anthropology” 1962, nr 3, s. 494. Cyt. za: Tadeusz Bielicki, Tadeusz Krupiński, Jan Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*, „Przeгляд Antropologiczny” 1987, t. 53, z. 1–2, s. 7.

² Tadeusz Bielicki, Tadeusz Krupiński, Jan Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*, s. 7.

³ W literaturze naukowej można znaleźć różne zapisy nazwy tej szkoły – wielką lub małą literą. Ponieważ nigdy nie była to instytucjonalnie przyjęta nazwa własna, wskazana wydaje się pisownia małą literą, a już z pewnością nie szkoła „lwowska”, jak proponuje to administrator portalu *Antropologia fizyczna* (<https://antropologia-fizyczna.pl/>). Istnieją także rozbieżności w rozumieniu PSA. Według

rzeczywiście stanowił jednak przez dłuższy czas zasadniczy filar Polskiej Szkoły Antropologicznej (PSA)⁴. Można nawet przyjąć, że po Józefie Majerze, Izidorze Kopernickim i Julianie Talko-Hryncewiczu, którzy jako pierwsi w kraju, za zgodą austriackiego zaborcy, wykładali antropologię w Uniwersytecie Jagiellońskim, to Czekanowski właśnie wraz ze swoją katedrą w istotny sposób przyczynił się do rozwoju nauk antropologicznych na naszym gruncie. Katedra ta została powołana w Uniwersytecie Lwowskim im. Jana Kazimierza „pismem c. k. Ministerstwa Wyznań i Oświecenia w Wiedniu z dnia 11 sierpnia 1913 roku, z datą ważności od 1 października 1913 roku”⁵, a Czekanowski – jej pierwszy kierownik, został mianowany profesorem nadzwyczajnym antropologii i etnologii na Wydziale Filozoficznym. Szerokie wykształcenie matematyczno-przyrodnicze (studia z antropologii u Rudolfa Martina, studia anatomiczne u Georga Rugego, matematyczne u Heinricha Burghardta, etnologiczne u Oskara Stolla) oraz doświadczenia terenowe, jakich nabył, uczestnicząc w ekspedycji naukowej do Afryki Środkowej⁶, zdecydowanie predestynowały go tej funkcji. Sprawily również, iż mimo szerokiego pojmowania antropologii, obejmującej z założenia także „dwie nauki socjologiczno-humanistyczne: prehistorię i etnologię”⁷, najbliższą mu okazała się „antropologia w ściślejszym słowa tego znaczeniu”⁸, czyli nauka przyrodnicza, „oznaczana niekiedy mianem antropologii fizycznej”⁹. Swój zdystansowany stosunek do podejścia socjologiczno-humanistycznego Czekanowski wyjaśniał następująco:

poglądy panujące w naukach antropologicznych w ostatnim stuleciu bardzo intensywnie oddziaływały na ukształtowanie się społeczno-politycznych poglądów szerokich mas. Wskutek tego na badaczach pracujących w tych działach wiedzy ciąży wielka odpowiedzialność za lansowane poglądy.

Tadeusza Bielickiego, Tadeusza Krupińskiego i Jana Strzałko Lwowska Szkoła Typologii Antropologicznej znana była później pod krótszą nazwą Polskiej Szkoły Antropologicznej. Z kolei Andrzej Wierciński zauważa, że ze względu na różnorodność kierunków, jakie reprezentowały i reprezentują różne ośrodki badawcze w kraju, można mieć wątpliwości, czy należy mówić o jednej Polskiej Szkole Antropologicznej, jednak jest to termin przyjęty w antropologii światowej. Sam z kolei wskazuje na Lwowską Szkołę Antropologiczną, Łódzką Szkołę Morfologiczno-Porównawczą, Krakowski Kierunek Rozwojowy i Wrocławski Kierunek Formalno-Matematyczny. Andrzej Wierciński, *Kontrowersje wokół PSA, w: Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985, s. 19–35. Wynika stąd, że PSA raz odnoszone jest tylko do szkoły lwowskiej, raz do wszystkich ośrodków antropologicznych w kraju, z ich specyficznymi profilami badawczymi. Dla jasności wyводу stosuję tu termin „szkoła lwowska”, wskazujący jednoznacznie na ośrodek stworzony przez Jana Czekanowskiego, jego teorię i praktykę.

⁴ Zob. Jan Czekanowski, *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1949.

⁵ Mirosław Krzyśko, *Statystycy polscy*, <http://www.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski> [dostęp: 30.01.2018].

⁶ W okresie od 1.05.1907 do 7.07.1909 prowadził badania antropologiczne w Sudanie, Kongo, Ugandzie i Niemieckiej Afryce Wschodniej. Wyczerpujący biogram Czekanowskiego można znaleźć m.in. na stronie Polskiego Towarzystwa Biometrycznego (<http://www.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski>), ale również w wielu innych źródłach prezentujących sylwetkę tego wybitnego antropologa, jak np.: Joanna Bar, Anna Czekanowska, *Jan Czekanowski*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 1, red. Ewa Fryś-Pietraszkowa, Anna Kowalska-Lewicka, Anna Spiss, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN 2003, s. 52–56.

⁷ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: PWN 1967, s. 16.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

Mogą one bowiem powodować nieobliczalne konsekwencje. Wystarczy zestawić z jednej strony na ewolucjonizmie etnologicznym wyhodowany komunizm, z drugiej rasizm, wyrosły na antyeволюjonistycznej glebie antropologii. Poczucie odpowiedzialności nakłada obowiązek oparcia się na obiektywnych metodach badawczych, zabezpieczających nas przed możliwością nadużywania przedwczesnych syntez, przez wykazywanie ich bezpodstawności. Z tego właśnie względu został przez nas położony tak wielki nacisk na opracowanie obiektywnych metod ilościowych¹⁰.

Wypowiedź tę można uznać za naukowe i światopoglądowe *credo* Czekanowskiego, przyświecające mu w czasach budowania programu badawczego szkoły. Nie tylko zwraca ona uwagę na metodologiczne podstawy antropologii fizycznej, którą tworzył, ale wyraźnie uwzględnia także klimat epoki, w jakiej nauka ta rozwijała się wówczas na świecie. A był to klimat szczególny, którego zasadnicze „czynniki klimatotwórcze” – komunizm i rasizm – nie umknęły oku tego uczonego. Wykształcony w znakomitych ośrodkach europejskiej nauki, doskonale zdawał też sobie sprawę ze stanu antropologii jako nauki przyrodniczej. Zdaniem Adama Wankego była to bowiem w tamtych czasach dyscyplina zdecydowanie wymagająca zmiany, pogrążona w kryzysie wynikającym z „braku analiz naukowych”, „a ujęcia syntetyczne grzeszyły prymitywizmem metodologicznym”¹¹, wklajając się „w bałamutne płatanie kategorii rasowych z kategoriami etnicznymi, który to zwyczaj był przyczyną mieszania pojęć i prowadził do rasizmu”¹². To z kolei, w przekonaniu Czekanowskiego, otwierało „pole dla psychologizujących popisów dialektycznych, nie hamowanych metodą ilościową”¹³. Mimo tych opinii, trudno jednak nie zauważyć, iż równocześnie to właśnie w antropologii pokładano olbrzymie nadzieje. Żywili je nie tylko uczeni, sprowokowani do działania badaniami sir Francisca Galtona nad dziedzicznością, ponownym odkryciem praw opata Grzegorza Mendla w 1901 roku czy zyskującą potwierdzenia naukowe genetyką¹⁴. Zwracali się ku niej także politycy, skwapliwie wykorzystujący dla własnych celów rysujący się na horyzoncie projekt inżynierii społecznej, opartej właśnie na Galtonowskiej eugenicie¹⁵. Ujmując zatem w wielkim uproszczeniu – czas szkoły lwowskiej, której aktywność naukowa przypadła na lata 1913–1938, był czasem zarówno higieny rasowej, eugeniki, jak i higieny politycznej – usuwania „zbutwiałych” resztek starego systemu społecznego, którego struktury, zgodnie z obowiązującą wtedy interpretacją teorii Darwina, i tak musiały zniknąć. Jednocześnie

¹⁰ Jan Czekanowski, *Wstęp*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. Jan Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938, s. 15.

¹¹ Adam Wanke, *Przedmowa*, w: Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 6.

¹² Ibidem, s. 7.

¹³ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 14.

¹⁴ W 1883 r. Galton wdrożył metody statystyczne do studiów nad różnicami indywidualnymi, w których udowadniał wpływ dobrego pochodzenia (*εὐγενής*, *eugenēs*, ‘dobrze urodzony’) na dziedziczenie inteligencji, powołując tym samym do życia eugenikę. W 1901 r. równocześnie trzy różne laboratoria (Hugona Marie de Vriesa, Carla Corrensa i Ericha von Tschermaka potwierdziły prawo dziedziczności Mendla. W 1909 r. duński botanik Wilhelm Johannsen wprowadził termin „gen” (z j. greckiego γένος – ‘ród, pochodzenie’). Por. Waław Szybalski, *Rewolucja genetyczna na przełomie XX i XXI wieku*, „Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych” 2000, nr 3, s. 387.

¹⁵ Czego już w latach 80. XIX wieku doświadczyli na własnej skórze mieszkańcy USA, gdzie – w myśl tej inżynierii – zakazano małżeństw epileptykom i umysłowo upośledzonym. Tam też, według Bielawskiego, w stanie Indiana, wprowadzono pierwszą ustawę sterylizacyjną. Zob. Michał Zaremba Bielawski, *Higienisci. Z dziejów eugeniki*, przeł. Wojciech Chudoba, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2011.

sama antropologia fizyczna, obciążona nadmiarem materiału, a pozbawiona przekonującej koncepcji jego systematycznego opisu, została uwikłana w pozabiologiczną teorię ras, jak się okazało, łatwo aplikowalną tyleż do nowych odkryć Galtona, ile do starych ustaleń Georges'a Cuviera, które w owym czasie skutecznie przemawiały do umysłów, choć wywodziły się z początków wieku XIX.

SYSTEMATYKA I SYSTEM

W 1812 roku Cuvier sformułował koncepcję podziału ludzkości na trzy typy rasowe, uznając, że kolor skóry i odrębności w budowie fizycznej, w tym szkieletu i czaszki, dają także podstawy zróżnicowania poziomu rozwoju cywilizacyjnego. Wykazywał to, m.in. prowadząc badania czarnoskórej ludności Afryki, którą rozpoznawał jako „najbardziej zdegradowaną z ludzkich ras, której kształty najbardziej przypominają zwierzę i której inteligencja nie wznosi się do poziomu logicznego myślenia”¹⁶. Tym rozpoznaniem Cuviera, wiążącym różnice fenotypowe między ludźmi ze zdolnościami umysłowymi, towarzyszyły inne typologie. Dość wskazać tu na pięć ras (Blumenbacha), sześć (Buffona), siedem (Huntera), osiem (Agassiza), jedenaście (Pickeringa), piętnaście (Bory St. Vincenta), szesnaście (Desmoulinsa), dwadzieścia dwie (Mortona), sześćdziesiąt (Crawforda) lub sześćdziesiąt trzy rasy (Burke'a)¹⁷. Można przyjąć, iż nie byłoby w tym fackie nic szczególnego, gdyż systematyka, przynajmniej od czasów Karola Linneusza, była i jest nieodłączną częścią nauk o życiu, gdyby nie coraz wyraźniejsze w 2. połowie wieku XIX, iście cuvierowskie łączenie wyjściowych dla typologii ras ludzkich cech fizycznych (zwłaszcza koloru skóry) z cechami psychicznymi. Swój sugestywny wyraz korelacja ta zyskała w stworzonej przez Arthura de Gobineau filozofii historii opartej na rasie:

I tak – według niego – rasa biała odznacza się małą zmysłowością, dużą inteligencją i energią, poczuciem honoru, bezinteresownością, odwagą, wojowniczością, poczuciem ładu i harmonii oraz talentami organizacyjnymi. Rasa żółta odznacza się wytrzymałością, praktycznością, utylizyzmem, przeciętną inteligencją oraz brakiem idealizmu i fantazji. Rasę czarną cechuje zmysłowość, uczuciowość, wybitna fantazja połączona z uzdolnieniami artystycznymi, słaba wola oraz brak uzdolnień organizacyjnych i twórczych¹⁸.

Za sprawą takiego mariażu opisowe dotąd, biologiczne pojęcie rasa stało się pojęciem wartościującym. Dla Gobineau było oczywiste, że to rasa biała przyczyniła się do rozwoju kultury, której aktualnie zagraża upadek z powodu inwazji innych ras. W tym namyśle nad „upadkiem” cywilizacji Gobineau znalazł licznych

¹⁶ Jego stanowisko oraz poczynania doskonale przedstawia praca: Sven Linqvist, *Wytepić cale to bydło*, przeł. Milena Haykowska, Warszawa: WAB 2011. Por. także Cuviera *Mémoires du Muséum d'histoire naturelle* z 1817 oraz <http://afryka.org/afryka/-wytepic-cale-to-bydlo---5---odkrycie-cuviera,news/> [dostęp: 16.03.2016].

¹⁷ *Mały słownik antropologiczny*, red. Adam Wanke, Warszawa: Wiedza Powszechna 1969, s. 298–300.

¹⁸ *Ibidem*, s. 301.

naśladowców, jak choćby w osobie Houstona Stewarta Chamberlaina, głęboko przekonanego o wyższości rasy teutońskiej (czyli Germanów, Celtów i Słowian zachodnich), zachowanej w postaci najczystszej na terenach Niemiec, ale mającej wroga w rasie żydowskiej¹⁹. Podobne poglądy głosił również francuski antropolog Georges Vacher de Lapouge, autor dzieła *Aryjczycy i ich rola społeczna* (1899) oraz *Rasa i środowisko* (1909), który dokonał szczegółowej systematyki rasy białej, wskazując na Aryjczyków (rasę nordycką) jako wybitnie twórczą, acz wymagającą szczególnej ochrony przed żywiołem mieszańców²⁰. Jeśli do tych, zyskujących coraz większy posłuch pseudoantropologicznych idei dodamy badania statystyczno-genetyczne, wdrożone w 1883 roku przez sir Francisa Galtona oraz teorie Charlesa Davenporta – założyciela amerykańskiego Cold Spring Harbor Laboratory (w 1904)²¹, a także powołanie w 1921 roku Państwowego Instytutu Biologii Rasy w Szwecji, obraz epoki będzie już w miarę wyraźny. Warto go może tylko jeszcze uzupełnić o robiący w tym czasie zawrotną karierę termin Richarda Liebicha *Lebensunwertes Leben* („życie niewarte życia”), odnoszący się w XIX wieku do ludności romskiej²², ale ponownie wykorzystany w 1920 roku przez dwóch niemieckich orędowników eugeniki – prawnika Karla Bindinga i psychiatrę Alfreda Hoche w pracy *Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens*²³. To właśnie w tym czasie rodziła się i rozwijała swój program badawczy lwowska szkoła typologiczna.

WSKAŹNIK GŁÓWNY

Dostrzegając, jak wspomniano, niebezpieczeństwa epoki, Czekanowski – założyciel szkoły lwowskiej – odcinał się zdecydowanie od eugenicznych zapędów różnych, nie tylko naukowych interpretatorów Darwina, co skądinąd przełożyło się na zupełnie dziś zdumiewające zignorowanie przez tego uczonego wkładu Darwina w naukę o pochodzeniu gatunków na drodze doboru naturalnego²⁴. Niechętny był również bardzo popularnym w tym czasie frenetycznym opisom zbrodniarzy „z urodzenia” autorstwa Cesarego Lombrosa, psychiatry i wziętego fizjologa, który w badaniach laboratoryjnych dowodził istnienia skłonności patologicznych na

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Andrzej Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis 2002.

²¹ Oprócz Cold Spring Harbor Laboratory w 1910 r. w USA powstało też biuro statystyczne Eugenics Record Office, które zgromadziło duże ilości drzew genealogicznych, na podstawie których wywnioskowano, że osoby „nieprzydatne” wywodziły się z rodzin upośledzonych ekonomicznie i społecznie. Por. np. *Eugenika*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Eugenika> [dostęp: 15.02.2017]. Por. także Maciej Zaremba Bielawski, *Higieniści*.

²² Richard Liebich, *Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache: Nach eigenen Beobachtungen dargest*, Leipzig: Verlagsort 1863.

²³ Robert Jay Lifton, *German Doctors and the Final Solution*, „The New York Times”, 21.09.1986.

²⁴ Praca Darwina *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (wyd. 1), London: John Murray 1859 z pewnością była dostępną Czekanowskiemu.

podstawie cech morfologicznych, szczególnie zaś kształtu czaszki²⁵. Mimo przekonania o wadze pomiarów czaszki dla antropologii fizycznej ustalenia Lombrosa oceniał Czekanowski jako atak „na kodeks karny, stanowiący gwarancję swobód obywatelskich”²⁶. Najważniejsza dla niego, a zatem i dla lwowskiej szkoły typologicznej okazała się natomiast koncepcja dziedziczności Mendla, którą szanował za precyzję i naukowy obiektywizm, wsparty metodami obliczeniowymi. Bezdyskusyjna stała się też, oparta na bardzo cenionej wtedy biometrii (w tym wskaźniku głównym – rozmiarach czaszki) antropologiczna koncepcja rasy, którą starał się łączyć z rozwijającą się seroantropologią, zafascynowany efektami badań nad grupami krwi, prowadzonymi przez Emila von Dungerna i Ludwika Hirszfelda – polskiego lekarza, immunologa i bakteriologa. Zgodnie z duchem epoki i własną wiedzą przyrodniczą, rasę pojmował esencjalistycznie, twierdząc, iż

rasy ludzkie nie są bynajmniej konwencjonalnymi definicjami, istniejącymi jedynie w ksiązkach, w dziełach poszczególnych systematyków, jak to twierdzą staroświeccy ewolucjoniści. Zastosowanie matematycznie zadowalająco ścisłych metod statystycznych ujawniło bowiem fakty w sposób najprostszy dające się tłumaczyć jedynie hipotezą, że rasy ludzkie są realnymi składnikami rodzaju ludzkiego²⁷.

Składniki te wyznaczał Czekanowski, biorąc właśnie pod uwagę tzw. wskaźnik główny, czyli „stosunek największej szerokości czaszki do jej największej długości, mierzony od dolnego brzegu czoła do najdalej odstającego punktu tyłogłowia”²⁸, obowiązujący w anatomii porównawczej od ukazania się pracy *De generis humani varietate nativa* Johanna Friedricha Blumenbacha w 1775 r. Zdaniem Adama Wankego²⁹, współpracownika Czekanowskiego w szkole lwowskiej:

Pewne wielkości tego składnika wiążą się ściśle ze składnikami antropologicznymi. Z tego też względu jest on dla ogólnej oceny danego materiału miernikiem zróżnicowania antropologicznego. Dawniej na podstawie tylko wskaźnika głowy opierały się najważniejsze wnioski co do struktury antropologicznej. [...] Najczęściej jednak określamy zespoły cech realizujące się w poszczególnych osobnikach w postaci typów antropologicznych, w zależności od wielkości wskaźnika głowy. [...] Z tych względów wskaźnik głowy jest najważniejszą cechą taksonomiczną³⁰.

W istocie, w czasach rasy, czego dowodzą archiwa zdjęć poborowych, archiwa kryminalistyczne oraz archiwa więźniów obozów koncentracyjnych, wskaźnik główny uznawano za zasadniczy i decydujący w diagnozie typu antropologicznego osobnika, w tym – niestety – często również jego skłonności psychofizycznych.

²⁵ Koncepcje Lombrosa były niezwykle popularne, a jego książka *L'uomo delinquente...* wydana we Włoszech w 1876 r. już w 1891 została przełożona na polski przez Jana Ludwika Popławskiego i wydana jako: Cesare Lombroso, *Człowiek zbrodniarz w stosunku do antropologii, jurysprudenicy i dyscypliny więziennej: zbrodniarz urodzony: obłąkaniacz zmysłu moralnego*, przeł. Jan Ludwik Popławski, Warszawa: M. Wołowski 1891. W tym samym roku ukazał się t. 2, a w 1892 – t. 3.

²⁶ Jan Czekanowski, *Zagadnienia antropologii*, s. 10.

²⁷ Ibidem, s. 20.

²⁸ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 42.

²⁹ Twórca systemu typologii somatycznej człowieka i dwóch klasyfikacyjnych metod statystycznych (stochastyczna korelacja wieloraka i metoda aproksymacji Wankego). Por. *Wanke Adam*, w: *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa: PWN 1987, s. 642.

³⁰ Adam Wanke, *Z badań antropologicznych nad poborowymi*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, Wrocław: PWN 1964, s. 100.

Do obliczania wskaźników antropometrycznych (długości, wysokości, szerokości, pojemności puszeki mózgowej, jej obwodu oraz wysokości i szerokości twarzy) przywiązywano wielką wagę, a skonstruowanie sprawnej metody ich korelacji oraz skodyfikowanie zasad takich pomiarów (pomiarów liniowe, kątowe, długości łuków dokonywane na kościach mózgowcowej i twarzoczaszki), których efekty byłyby w pełni zobiektywizowane, bez wątplenia stanowiło wielkie naukowe wyzwanie. Czekanowski, przekonany do metod ilościowych, podjął się stworzenia statystycznej metody badania wskaźnika głównego oraz wypracowania precyzyjnego sposobu analizy podobieństwa i różnicy, umożliwiające wychwytywanie zależności między takimi wskaźnikami. Efektem jego prac była tzw. metoda diafraficzna, która należy do najstarszych taksonomicznych metod statystycznych i w pełnym kształcie została przez niego przedstawiona w pierwszym polskim podręczniku do statystyki *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii* z 1913 roku³¹, czyniąc go pionierem w tej dziedzinie. Dla zobrazowania złożoności problemu, z jakim borykał się Czekanowski, wystarczy zerknąć na ilustrację 1, którą przedstawiam poglądowo, z pominięciem towarzyszącej jej instrukcji dokonywania obliczeń.

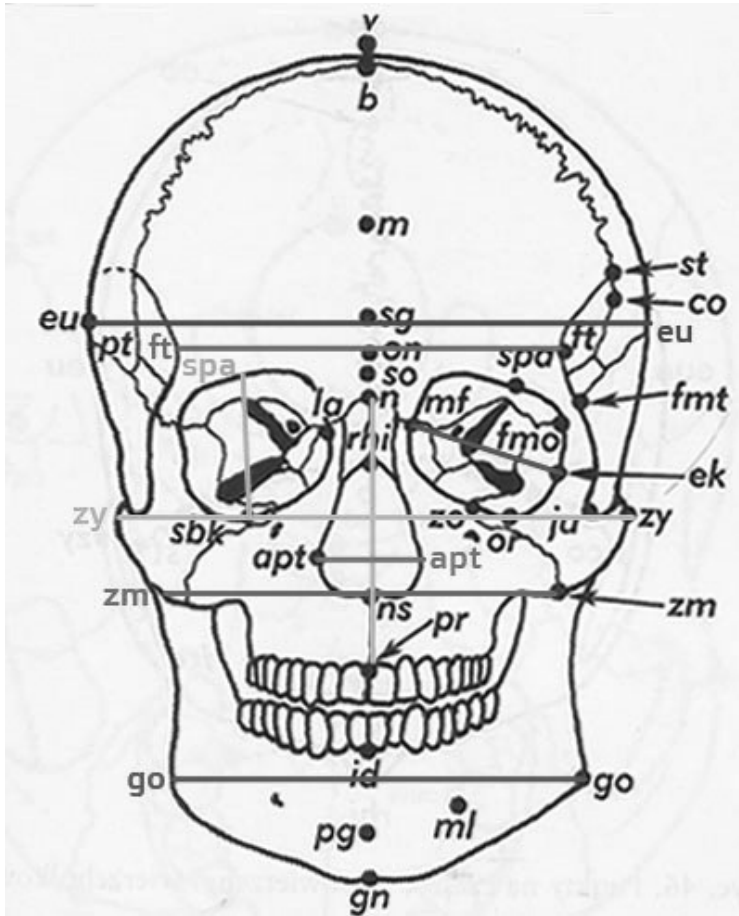
Swoje badania i obliczenia prowadził Czekanowski na czaszkach kopalnych, co pozwoliło mu i jego szkole na zbudowanie jednej z pierwszych polskich systematyk prymatów, w tym kopalnych szczątków hominidów autorstwa Jana Mydlarskiego³², połączonych z szerokim opisem kultury człowieka prehistorycznego w ujęciu Tadeusza Sulimirskiego³³. Równocześnie jednak przedsięwziął badania wskaźnika głównego na przedstawicielach różnych ras żyjących. Te ostatnie badał m.in. podczas swej afrykańskiej wyprawy, z różnym zresztą powodzeniem wykonując gipsowe maski głów Pigmejów³⁴, ale zwłaszcza pracując na wspomnianym materiale zdjęciowym (na którym pracował też Mydlarski i Wanke) i bezpośrednich danych biometrycznych. Stworzył w ten sposób podstawy polskiej kranjologii (w tym kranjometrii), stanowiące do dzisiaj obowiązujące zasady obiektywnego opisu szczątków kostnych hominidów w paleoantropologii, ale służące również ustalaniu płci, wieku, stanu zdrowia, pochodzenia, przynależności etnicznej itd. szczątków ludzkich w kryminalistyce, generalnie zaś w antropologicznej analizie porównawczej. Wiemy jednak, że w swoich badaniach nad rasami Czekanowski uwzględniał również inne wskaźniki. Jan Mydlarski, autor przywołanego tu, obszernego rozdziału *Rasa* w wydanej w 1938 roku pracy *Człowiek, jego rasy i życie* (pomyślanej jako *opus magnum* szkoły lwowskiej) twierdzi, że w przekonaniu Czekanowskiego wystarczającym kryterium typologicznym był dobór 5–7 cech.

³¹ Jan Czekanowski, *Zarys metod statystycznych w zastosowaniach do antropologii*, Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 1913. Metoda ta wykorzystywana jest do dzisiaj w wielu dyscyplinach naukowych – od fitosocjologii po ekonometrię – i znana jako „diagram Czekanowskiego”, „odległość Czekanowskiego”. Metodę zaproponowaną przez Czekanowskiego zalicza się do działu „analizy skupień” (*cluster analysis*) zwanej też „grupowaniem danych”. W latach największej popularności (okres międzywojenny i lata pięćdziesiąte) uchodziła za niezwykle pracochłonne i zaawansowane matematycznie narzędzie, dziś z powodzeniem zastępowane przez specjalne programy komputerowe.

³² Jan Mydlarski, *Rasa*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, s. 20–54.

³³ Tadeusz Sulimirski, *Kultura człowieka przedhistorycznego*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, s. 205–297.

³⁴ Por. Andrzej Malinowski, *Życie i działalność J. Czekanowskiego*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej*, s. 74.

Il. 1.

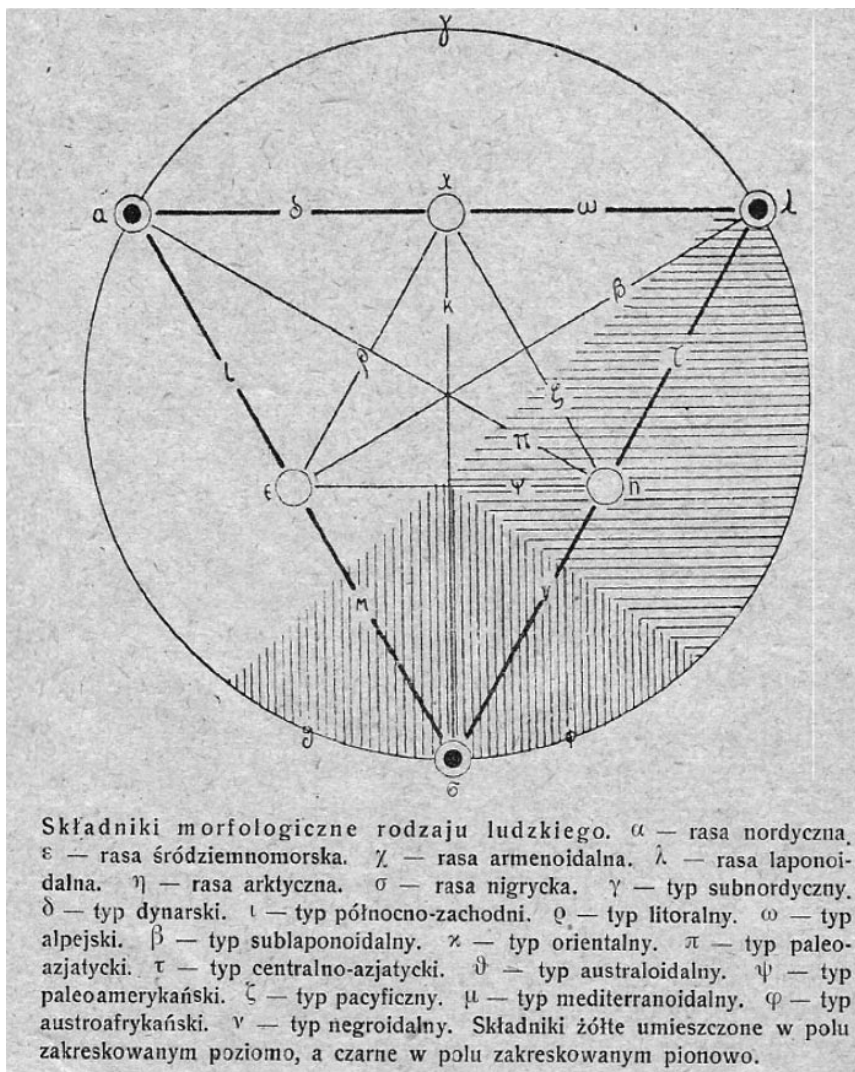
Źródło: Andrzej Malinowski, Władimir Bożiłow, *Podstawy antropometrii. Metody, techniki, normy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1997.

Należały do nich: proporcje ciała (wzrost w centymetrach i budowa), kształt głowy, kształt twarzy, kształt nosa, pigmentacja (skóry, oczu i włosów plus kształt włosa), uzupełnione jeszcze o właściwości zarostu i owłosienia oraz kształt szpary ocznej (fałda mongolska)³⁵. Na ich podstawie Czekanowski wyróżnił, trzymając się wcześniejszych ustaleń (m.in. Cuviera) trzy zasadnicze odmiany rodzaju ludzkiego – białą, żółtą i czarną, którym odpowiadały trzy – jak pisze Mydlarski – „najbardziej wyspecjalizowane formy poszczególnych odmian, a mianowicie typ nordyczny dla odmiany białej, laponoidalny dla żółtej i nigrycki dla czarnej”³⁶. Skrajny mendelizm, jaki towarzyszył Czekanowskiemu od początku działalności naukowej, skłonił go także do przyjęcia koncepcji krzyżowania się form i powstawania mieszańców, a dalej – utrwalania się ich cech i powodowania w efekcie pojawiania się dodatkowych składników antropologicznych gatunku *Homo sapiens*.

³⁵ Jan Mydlarski, *Rasa*, s. 80–81.

³⁶ Ibidem, s. 82.

Łącznie z pierwotnymi typami mieszańce ustanowiły, zdaniem Czekanowskiego, sześć zasadniczych ras. W kolejnym etapie dziejów człowieka, w wyniku wykrzyżowywania się, powstało 15 form mieszanych, co przy uwzględnieniu pierwszych sześciu daje w efekcie 21 odrębnych, odróżnialnych typów morfologicznych (plus dwie pary form obocznych). Zgodnie z jego wiedzą w pełni charakteryzują one współczesny stan rodzaju ludzkiego. W ten sposób skonstruował on globalną typologię gatunku ludzkiego, z wyodrębnieniem ras wyjściowych i pochodnych, opartą właśnie na wskaźniku głównym, co przedstawił na osobiście wykonanym przez siebie schemacie, dobrze znanym większości antropologów (il. 2).

II. 2.

Źródło: <https://pl.scribd.com/document/318086392/Czekanowski-Jan-Zagadnienia-antropologii-Zarys-antropologii-teoretycznej>, powielone na <https://antropologia-fizyczna.pl/typologia-antropologiczna/kierunek-czekanowskiego/zalozenia-taksonomii-szkoly-lwowskiej>.

Błędem jednak byłoby sądzić, że typologiczne ustalenia szkoły lwowskiej w pełni wspierały mitologie rasistowskie. Dobrym przykładem sceptycyzmu Czekanowskiego wobec głoszonych wtedy poglądów o wpływie rozwoju kultury na kształt czaszki, wywiedzionych ponoć z etnologicznego ewolucjonizmu, jest jego stanowisko odnośnie do przekonania o zanikaniu długogłowców (czytaj: rasy nordycznej). Wyniki jego dociekań jednoznacznie pozwalały na stwierdzenie: „Statystyczne pogłębienie badań kranologicznych wykazało, iż za główną przyczynę wahań kształtu głowy można uznać zmiany zachodzące w mechanizmie dziedziczenia cechy antropologicznej, nie połączone ze zmianą jej biologicznej treści”³⁷. Zatem przeceniane przez zwolenników eugeniki przejście od długogłowości wczesnego średniowiecza do krótkogłowości czasów nowożytnych, zdaniem tego antropologa, można interpretować po prostu „jako zmianę w ustosunkowaniu składników dominujących do recesywnych”³⁸, w czym znacznie większą rolę odegrały migracje i mieszanie się typów antropologicznych niż kultura. Kwestię wyolbrzymianej przez zwolenników rasizmu roli długogłowości celnie kwituje jeden z badaczy rasy, związanych ze szkołą lwowską³⁹, Stanisław Żejmo-Żejmis, odwołując się do uwag Maxa Müllera. Ten zasłużony skądinąd językoznawca, jeden z najważniejszych sanskrytologów swoich czasów, raczej bezwiednie przysłużył się do szerzenia aryjskości łączonej z rasowością, zajmując się religią i językiem indoeuropejskim. Zorientowawszy się w ideologicznym wykorzystywaniu swoich koncepcji, w 1888 roku pisał:

Aryjczykami są ci, którzy mówią językami aryjskimi, niezależnie od tego, jakiej są barwy i jakiej są krwi. Nazywając ich Aryjczykami nie orzekam nic ponad to, że gramatyka ich języka jest aryjska... W moim pojęciu etnolog, który mówi o rasie aryjskiej, o aryjskiej krwi, o aryjskich oczach i włosach, jest takim samym przestępcą, jak filolog, który mówiłby o długogłowym słowniku lub o krótkogłowej gramatyce⁴⁰.

Żejmo-Żejmis, któremu, nawiasem mówiąc, mylnie przypisuje się mówienie o „góralskim”, „mazurskim” czy „prawdziwie” polskim typie „rasowym”, a które to określenia uważał wręcz za „bajania”⁴¹, rasistowską obsesję długogłowców określa właśnie „kompleksem krótkogłowej gramatyki”⁴². W znakomity też i klarowny sposób precyzuje stanowisko PSA na temat rasy:

Rasa jest pojęciem biologicznym ujmującym zespół osobników o podobnej strukturze fizycznej i duchowej, przekazywanej w procesach dziedziczenia stale wedle prawideł ściśle określonych. [...] Z punktu widzenia biologicznego naród i w ogóle każda jednostka etniczna, podobnie jak jakiegokolwiek zbiorowisko istot żywych, w wyniku przebytych procesów dziejowych tworzy to, co w gene-

³⁷ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 85–86.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Stanisław Żejmo-Żejmis habilitował się w Uniwersytecie Jan Kazimierza we Lwowie w 1936 r., ale związany był z Instytutem Antropologii UW. „Wiosną 1939 brał udział w pracach wykopaliskowych w Edfu w Egipcie prowadzonych przez prof. Kazimierza Michałowskiego. Pierwsze lata okupacji spędził u przyjaciół w Zakliczynie i Jedliczach koło Krosna. Został tam aresztowany w 1942 i przewieziony do Krakowa do więzienia Montelupich, a stamtąd 20.07.1942 do KL Auschwitz (nr obozowy 45720), gdzie zginął”. Archiwum ofiar terroru nazistowskiego i komunistycznego w Krakowie 1939–1956, <http://krakowianie1939-56.mhk.pl/pl/archiwum,1,zejmo-zejmis,45> [dostęp: 31.01.2018].

⁴⁰ Za: Stanisław Żejmo-Żejmis, *Środowisko*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, s. 196.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

tyce nazywa się populacją. Mianem populacji określa się zespół współżyjących i wykrzyżowujących się osobników jednego gatunku i zazwyczaj jednej odmiany, lecz wielu ras. Różnice między populacjami polegają na rozmaitym ilościowym ustosunkowaniu je typów rasowych i ich mieszańców. Tu więc bierze górę typ nordyczny, tam śródziemnomorski, ówdzie subnordyczny lub północno-zachodni. I tylko w tym znaczeniu można mówić o pewnych ludach, iż są nordyczne lub śródziemnomorskie. [...] Jak nie ma rasy katolickiej lub proletariackiej, tak nie ma rasy polskiej, żydowskiej i szlacheckiej⁴³.

PODSUMOWANIE

Podsumowując, trzeba przyjąć, że wbrew współczesnej biologii, uznającej, iż rasy ludzkie w ogóle nie istnieją, ponieważ zgodnie z badaniami DNA zróżnicowanie genetyczne gatunku wynosi zaledwie 0,15%⁴⁴, a „Wcześniejsze próby ustalenia zmienności genetycznej człowieka na podstawie koloru skóry, rodzaju włosów lub cech morfologicznych (np. parametrów czaszki), były zbyt powierzchowne i nie przynosiły użytecznych danych”⁴⁵, przekonanie o istnieniu biologicznego typu rasowego faktycznie obowiązywało w polskiej antropologii fizycznej, w czym niemały udział miała szkoła lwowska. Równocześnie jednak warto zauważyć, że nie posuwała się ona do tak charakterystycznej dla czasu rasy mitologizacji związków między (wtedy jeszcze ewolucyjnie myślanym) poziomem kultury a wyodrębnionymi jednostkami taksonomicznymi, szlachetnością charakteru a kształtem czaszki czy zdolnościami do panowania a profilem nosa. Biologicznej nauce o fenotypowym zróżnicowaniu gatunku ludzkiego, jaką budowała PSA, towarzyszyła jednak znacznie silniej oddziałująca antropologia potoczna⁴⁶, której podatny grunt łatwo zapładniały (i zapładniają) obrazy „geniusza – obłąkańca”, „plagi cygańskiej” i spiskujących Mędrców Syjonu. Wspólnoty wyobrażone o wiele silniej bowiem przemawiają do wyobraźni niż najbardziej nawet precyzyjne obliczenia, przed czym nie uchronił się i twórca metody diakrytycznej – Jan Czekanowski, który z pojęcia „rasa” nie zrezygnował nawet w wieńczącym jego olbrzymi dorobek dziele *Człowiek w czasie i przestrzeni*⁴⁷. W tym przekonaniu o istnieniu ras zastrzegał jednak: „Jeśli się zatem zgodzimy, że poszczególne rasy różnią się swoimi właściwościami psychicznymi, to musimy jednak podnieść, że od znanych różnic jeszcze bardzo daleko do poważnego uzasadnienia wszelkich prób wartościowania składników ludności europejskiej. Dotychczas w tej dziedzinie żeglujecie się na falach bardzo subiektywnych felietonów”⁴⁸.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Por. Jung Soh, Paul M.K. Gordon, Christoph W. Sensen, *Genome Annotation*, Boca Raton: Chapman & Hall/CRC Press 2013, s. 1.

⁴⁵ Linda Stone, Paul Lurquin, *Geny, kultura i ewolucja człowieka. Synteza*, przeł. Wojciech Branicki, Wiesław Więckowski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2009, s. 186.

⁴⁶ Na ten temat zob. m.in. Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska, *Antropologia potoczna ziemianstwa albo obywatel ziemski w wersji romansowej (casus: Mniszkówna)*, w: *Polska kultura ziemiańska*, red. Ewa Kosowska, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1995, s. 97–110.

⁴⁷ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*.

⁴⁸ Jan Czekanowski, *Podstawy teoretyczne antropologii i ich konsekwencje*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1947, s. 25.

Owo „dotychczas” zdaje się, niestety, trwać do dzisiaj, niekoniecznie wyłącznie w odniesieniu do ludności europejskiej, ale w ogóle do każdego zbiorowiska istot żywych.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum ofiar terroru nazistowskiego i komunistycznego w Krakowie 1939–1956*, <http://krakowianie1939-56.mhk.pl/pl/archiwum,1,zejmo-zejmis,45> [dostęp: 31.01.2018].
- Bar Joanna, Czekanowska Anna, *Jan Czekanowski*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 1, red. Ewa Fryś-Pietraszkowa, Anna Kowalska-Lewicka, Anna Spiss, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN 2003, s. 52–56.
- Bielicki Tadeusz, Krupiński Tadeusz, Strażko Jan, *Historia antropologii w Polsce*, „Przegląd Antropologiczny” 1987, t. 53, z. 1–2.
- Cuvier Georges, *Mémoires du Muséum d’histoire naturelle*, t. 3, Berlin, Paris: Muséum d’Histoire Naturelle 1817.
- Czekanowski Jan, *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1948 [druk 1949].
- Czekanowski Jan, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: PWN 1967.
- Czekanowski Jan, *The theoretical assumptions of Polish anthropology and the morphological facts*, „Current Anthropology” 1962, nr 3, s. 481–494.
- Czekanowski Jan, *Wstęp*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. J. Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938.
- Czekanowski Jan, *Zagadnienia antropologii (zarys antropologii teoretycznej)*, Toruń: Księgarnia Naukowa T. Szczęśny 1948.
- Czekanowski Jan, *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*, Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 1913.
- Darwin Charles, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, wyd. 1, London: John Murray 1859.
- Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, wyd. 2, PWN, Warszawa 1987.
- Georges Cuvier, https://pl.wikipedia.org/wiki/Georges_Cuvier [dostęp 12.03.2017].
- <https://pl.scribd.com/document/318086392/Czekanowski-Jan-Zagadnienia-antropologii-Zarys-antropologii-teoretycznej>; powielone na <https://antropologia-fizyczna.pl/typologia-antropologiczna/kierunek-czekanowskiego/zalozenia-taksonomii-szkoly-lwowskiej> [dostęp: 30.01.2018].
- Jay Lifton Robert, *German Doctors and the Final Solution*, „The New York Times”, 21.09.1986.
- Krzyżko Mirosław, *Statystycy polscy*, <http://www.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski> [dostęp: 30.01.2018].
- Liebich Richard, *Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache: Nach eigenen Beobachtungen dargestellt*, Leipzig: Verlagsort 1863.
- Linqvist Sven, *Wytepić cale to bydło*, przeł. Milena Haykowska, Warszawa: WAB 2011.
- Lombroso Cesare, *Człowiek zbrodniarz w stosunku do antropologii, jurysprudencji i dyscypliny więziennej: zbrodniarz urodzony: obłąkaniec zmysłu moralnego*, przeł. Jan Ludwik Popławski, Warszawa: M. Wołowski 1891.
- Malinowski Andrzej, Wolański Napoleon, *Anthropology in Poland*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985.
- Malinowski Andrzej, *Życie i działalność J. Czekanowskiego*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985.
- Malinowski Andrzej, Bożiłow Władimir, *Podstawy antropometrii. Metody, techniki, normy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1997.

- Mały słownik antropologiczny*, red. Adam Wanke, Warszawa: Wiedza Powszechna 1969.
- Mydlarski Jan, *Rasa*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. Jan Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938, s. 20–54.
- Soh Jung, Gordon Paul M.K., Sensen Christoph W., *Genome Annotation*, Boca Raton: Chapman & Hall/CRC Press 2013.
- Stone Linda, Lurquin Paul F., *Geny, kultura i ewolucja człowieka. Synteza*, przeł. Wojciech Branicki, Wiesław Więckowski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2009.
- Sulimirski Tadeusz, *Kultura człowieka przedhistorycznego*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. Jan Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938, s. 205–297.
- Sylwestrzak Andrzej, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis 2002.
- Szybalski Waclaw, *Rewolucja genetyczna na przełomie XX i XXI wieku*, „Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych” 2000, nr 3, s. 385–393.
- Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985.
- Wanke Adam, *Przedmowa*, w: Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: PWN 1967.
- Wanke Adam, *Z badań antropologicznych nad poporowymi*, w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, Wrocław: PWN 1964.
- Wanke Adam, w: *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa: PWN 1987.
- Wężowicz-Ziółkowska Dobrosława, *Antropologia potoczna ziemiaństwa albo obywatel ziemski w wersji romansowej (casus: Mniszkówna)*, w: *Polska kultura ziemiańska*, red. Ewa Kosowska, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1995, s. 97–110.
- Wierciński Andrzej, *Kontrowersje wokół PSA*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego. Praca zbiorowa*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985.
- Zaremba Bielawski Michał, *Higieniści. Z dziejów eugeniki*, przeł. Wojciech Chudoba, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2011.
- Żejmo-Żejmis Stanisław, *Środowisko*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. Jan Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938, s. 117–204.

THE CONCEPT OF RACE IN LVIV TYPOLOGICAL SCHOOL

Summary

The article presents the concept of race developed in 1913–1938 by the so-called Lviv typological school, constituting one of the factions of the then actively developed Polish anthropology. The author discusses the concepts of this school in the broad context of the era, stating that the concepts of the school, including the concepts of its founder – Jan Czekanowski, built on the grounds of the Mendelian inheritance theory and fascination with quantitative methods, despite seeking objectivity were determined by the then spreading idea of human racial diversity.

Trans. Izabela Ślusarek